

چکیده

هدف از این پژوهش واکاوی مهاجرت و فرار مغزها بر اساس نقش متغیرهای هویت جنسیتی، قومیتی و مذهبی در طراحی الگوی تحرک تحصیلی دانشجویان ایرانی است که با روش تحقیق فراترکیب و با بررسی ۱۹ مقاله داخلی و خارجی و احصاء ۳۱ مقوله انجام شده است. الگوی تحرک تحصیلی دانشجویان ایرانی در راستای کاهش پدیده مهاجرت و فرار مغزها نیز با مصاحبه از خبرگان و به روش تحلیل مضمون انجام شد که در نهایت الگوی نهایی شامل ۸ عنصر اصلی (توسعه متوازن، توانمندسازی زنان، تقویت ملی‌گرایی، کنترل فساد و تبعیض، ارتقا تحرک بین‌المللی، حاکمیت و ارتقا قانون، تقلیل عوامل سیاسی و آموزش نخبگان) در قالب ۴۳ مقوله طراحی شد. الگوی ارائه شده در این پژوهش می‌تواند چارچوبی را در زمینه تقویت ملی‌گرایی، رشد آموزش دانشگاهی، زمینه‌های تعامل صنعت و دانشگاه، پذیرش دانشجویان بین‌المللی و تعامل بین‌المللی دانشگاهی فراهم کند که در نهایت منجر به کاهش مهاجرت نخبگان با هویت‌های قومی، مذهبی و جنسیتی مختلف شود.

■ واژگان کلیدی

فرار مغزها، هویت جنسیتی، هویت قومیتی، هویت مذهبی، تحرک تحصیلی

واکاوی مهاجرت و فرار مغزها بر اساس نقش متغیرهای

هویت جنسیتی، قومیتی و مذهبی در طراحی

الگوی تحرک تحصیلی دانشجویان ایرانی

فرید عیلامی

دانشجوی دکتری برنامه ریزی توسعه آموزش عالی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

(farideilami@gmail.com)

جمال سلیمی

دانشیار دانشگاه کردستان، کردستان، ایران

(salimi2003@gmail.com)

ناصر شهربگی

استاد دانشگاه کردستان، کردستان، ایران

(Nshirbagi@UOK.ac.ir)

۱. بیان مسئله

امروزه مهاجرت به‌ویژه مهاجرت نخبگان، موضوعی است که همواره اذهان پژوهشگران و اندیشمندان را به خود مشغول کرده است، این پدیده سیاسی-اجتماعی به صورت انفرادی یا گروهی، اختیاری یا قهری، در داخل مرزهای یک کشور یا خارج از آن از دیرباز وجود داشته است و خواهد داشت (کشاوری بیضایی و قدیمی قیداری، ۱۳۹۶). مهاجرت به‌عنوان یک جریان مستمر و حتی در مواردی اجتناب‌ناپذیر، امروزه در بسیاری از جوامع و معمولاً بر اساس خواست افراد صورت می‌گیرد (Jenkins, 2020). مهاجرت نخبگان که از آن به «فرار مغزها»^۱ نیز یاد می‌شود عبارت عبور از مرزهای سیاسی کشورها و تغییر محل اقامت برای مدتی طولانی (بیش از یک سال) است (Branná, 2006). اصطلاح «فرار مغزها» در سال ۱۹۶۳ توسط روزنامه‌ای مستقر در لندن، به‌عنوان بخشی از واکنش‌ها به گزارش انجمن سلطنتی درباره مهاجرت گسترده دانشمندان و مهندسان انگلیس به ایالات متحده و کانادا طی دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ ایجاد شد (Jons & Cranston, 2020). مهاجرت نخبگان بعد از جنگ جهانی دوم شتاب بیشتری را به خود گرفته است و موجب انتقال سرمایه انسانی از کشورهای در حال توسعه به کشورهای توسعه یافته شده است. یکی از عواقب ناگوار و نگران‌کننده مهاجرت نخبگان در واقع از دست دادن نیروی انسانی متخصص و کارآمدی است که هزینه زیادی صرف تعلیم و تربیت ایشان شده است (حیدری شورشچانی و فلاحی، ۱۴۰۰). فرار مغزها، به معنای انتقال نیروی ماهر و کارآموده از کشورهای در حال توسعه به کشورهای توسعه یافته است (Okoye, 2016). با خروج نخبگان از کشورهای در حال توسعه، توان تولید علمی و بنیه اقتصادی کشورهای مهاجر فرست تضعیف شده و کارایی سرمایه فیزیکی نیز رو به کاستی می‌رود. همچنین با این برون رفت خلاقیت و نوآوری کم شده و مزیت‌های رقابتی کشورهای فوق‌الذکر از بین می‌رود و بدین ترتیب به سمت فقر پایدار پیش خواهند رفت (شاه‌آبادی و صالحی، ۱۳۹۶).

در این میان ایران کشوری بزرگ با تنوع قومی و مذهبی فراوان است و مسئله جنسیت، قومیت و مذهب جزء مسائل مهمی هستند که هم در مهاجرت و فرار مغزها از ایران تأثیر به‌سزایی دارند و هم در کاهش تحرک دانشگاهی به داخل و افزایش تحرک تحصیلی به

خارج از کشور نقش ایفا می‌کنند. لذا واکاوی نقش متغیرهای هویت جنسیتی، قومیتی و مذهبی در مهاجرت و فرار مغزها می‌تواند نقش مهمی در طراحی الگو برای تحرک تحصیلی به خصوص رسیدن به چارچوبی برای تضمین کاهش خروج دانشجو از کشور و هم افزایش پذیرش دانشجویان بین‌المللی داشته باشد. این پژوهش در پی آن است بدانند نقش متغیرهای هویت جنسیتی، قومیتی و مذهبی در مهاجرت و فرار مغزها چیست و بر اساس آن الگوی تحرک تحصیلی دانشجویان ایرانی به چه صورت است؟

۲. چارچوب مفهومی

آنچه که باعث ترک وطن و اقامت در کشورهای دیگر می‌شود، معمولاً به دو گروه عوامل مربوط می‌شود: عوامل دافعه و عوامل جاذبه (شکاری و قاسمی، ۱۳۹۵). نخبگان علمی به دلیل کشش در کشورهای پذیرنده مهاجرت می‌کنند. عواملی چون تحقیق و پژوهش، رشد علمی و به روز کردن اطلاعات علمی در زمره عوامل کششی مهاجرت محسوب می‌شوند، از سوی دیگر عوامل رانشی چون عامل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در راندن نخبگان اثرگذار بوده‌اند، عوامل کششی دارای پتانسیل دو سویه است و امکان بازگشت آثار مثبت مهاجرت وجود دارد و برعکس عوامل رانشی یک سویه بوده و امکان بازگشت نخبگان را حداقل می‌رساند و داری اثرگذاری منفی است (رضوی الهاشم، ۱۳۹۴). (در کل می‌توان مهمترین دلایل و عوامل مهاجرت نخبگان را پایین بودن شأن و جایگاه نخبگان در کشور، عدم ارتباط مناسب بین صنعت و دانشگاه‌ها، ضعف نظام شایسته‌سالاری در مشاغل علمی، مدیریتی و حاکمیتی، ارتباط ضعف آموزشی و پژوهشی دانشگاه‌های ایران با دانشگاه‌های برتر جهان، کمبود امکانات پژوهشی و تحقیقاتی برای نخبگان و متخصصین در داخل کشور، عدم حمایت مناسب دولت از کارآفرینی و اشتغال نخبگان، پایین بودن سطح رفاهی و مالی نخبگان در داخل کشور، پایین بودن سطح علمی دانشگاه‌های ایران نسبت به دانشگاه‌های کشورهای مهاجرپذیر، وجود فرهنگ مهاجرت در دانشگاه‌های کشور، عدم امنیت شغلی نخبگان برشمرد (موسوی‌راد و قدسیان، ۱۳۹۴). در پژوهش‌های بین‌المللی معمولاً به چهار عامل اقتصادی و وضعیت بازار کار و درآمد، عامل سیاسی در خصوص بی‌ثباتی یا فشارها و ناامنی سیاسی (استبداد، سرکوب، بی‌قانونی، بحران و جنگ)، عامل فرهنگی و اجتماعی (فساد، قشری‌گری، تبعیض جنسیتی، مذهبی، قومی و محدودیت‌ها) و عامل علمی و دانشگاهی از جمله کمبود امکانات پژوهشی و

آموزشی در تشدید پدیده فرار مغزها در کشورهای مهاجر فرست اشاره می‌شود (حیدری و همکاران، ۱۳۹۵). همچنین درآمد ناکافی، فقر و نبود یا کمبود پوشش بیمه‌ای مناسب از علل زمینه‌ای مهاجرت در کشورهای در حال توسعه، در برابر شوک‌های اقتصادی است. از طرفی خدمات اجتماعی، حقوق باننشستگی، بیمه و بازارهای مالی اغلب ناکافی یا توسعه‌نیافته هستند (Pieńkowski, 2020). اما آمارها نشان می‌دهد اکثر مهاجران ایرانی را زنان (خواجه نوری و شریفی، ۱۴۰۱) و افراد با گرایش‌های قومی و مذهبی غیر اکثریت (خزائی، ۱۳۹۹؛ ولیقلی‌زاده، ۱۳۹۸) تشکیل می‌دهند. در سال ۲۰۱۷ زنان نزدیک به ۵۰ درصد از مهاجران بین‌المللی را تشکیل می‌دادند (Kunwar, 2020). مهاجرت‌های بین‌المللی زنان در فرایند جهانی شدن به طور تنگاتنگ با مفاهیم کلان نابرابری، جنسیت و توسعه در ارتباط است. مهاجرت زنان از دیدگاه صاحب‌نظران توسعه و جنسیت، معرف توانمندی زنان است و تحرک زنان را به عنوان نتیجه توسعه در نظر می‌گیرند؛ در واقع سطوحی از توسعه ممکن است افراد را تشویق به مهاجرت یا ماندن در مبدأ کند (Martin, 2004).

از سوی دیگر توسعه تضادهای دینی و قومیتی در جوامع کنونی از دلایل اصلی مهاجرت است (ولیعقلی‌زاده، ۱۳۹۸). اقلیت‌های قومیتی، نژادی و مذهبی به دلایل محرومیت از کسب جایگاه و نبود شایسته‌سالاری معمولاً مهاجرت می‌کنند (Du-foix, 2008). از این رو کشورهای جهان مانند چین و هند به طور فزاینده‌ای در حال سرمایه‌گذاری بر روی آموزش عالی برای جلوگیری از فرار مغزها و جذب دانشجویان بهتر و نخبه از سایر کشورها هستند (Hendrickson et al., 2013). در این میان دولت‌های مالزی و امارات در حال وارد کردن نهادهای آموزش عالی سایر کشورها به امید ارتقای شهرت بین‌المللی آموزش عالی و جایگاه خود به مثابه قطب آموزش، به منظور جذب دانشجویان بین‌المللی هستند (مهدی و بارانی، ۱۳۹۹). مسئله مهاجرت نخبه‌ها و فرار مغزها باعث شده که مسئله تحرک دانشگاهی یا تحرک تحصیلی به عنوان یک مفهوم مهم در رابطه با کنترل و تغییر ماهیت مهاجرت تحصیلی در دانشجویان نخبه، مورد توجه سیاست‌گذاران قرار گیرد (اصغری، ۱۴۰۰).

یکی از برنامه‌های معمول و قابل دسترس دولت‌ها و البته نهادهای آموزشی در دستیابی به این اهداف، انتقال و تبادل دانشگاهیان اعم از دانشجویان، استادان و محققان دانشگاه به منظور گذراندن دوره‌های کوتاه‌مدت و بلندمدت، تحصیل و یا آموزش در یک کشور دیگر به منظور آماده کردن آنها، بهبود کیفیت آموزش، بهبود درک متقابل بین اقوام و فرهنگ‌های مختلف، آموزش نسل جدی برای زندگی و کار در جامعه اطلاعات بین‌المللی است. این اقدام که با عنوان برنامه تحرک آکادمیک^۱ یا همان انتقال و تبادل دانشگاهیان اعم از دانشجویان، استادان و محققان دانشگاه به منظور گذراندن دوره و یا تحصیل و آموزش در کشوری دیگر برای زمان محدود است (Junor & Usher, 2008). در دهه‌های اخیر تحرک دانشجویان در آموزش عالی رشد چشمگیری داشته است تا جایی که به یک پدیده جهانی تبدیل شده است (Martínez-Roget & Rodríguez, 2021). رشد تحرک دانشجویان بین‌المللی فرصت بی‌سابقه‌ای را برای تبادل دانش علمی و بین فرهنگی فراهم می‌کند (Wen et al., 2018)؛ دولت‌ها نیز در سرمایه‌گذاری استراتژی‌های توسعه دانشجویان بین‌المللی نقش بیشتری داشته‌اند، زیرا ثبت‌نام دانشجویان بین‌المللی نه تنها می‌تواند به افزایش درآمد حاصل از تحصیلات عالی کمک کند، بلکه ممکن است به‌عنوان بخشی از یک سیاست گسترده‌تر به منظور استخدام افراد مهاجر متخصص باشد (Li & Li, 2018)؛ بنابراین آنچه تعیین‌کننده کشورهای برتر در این رقابت‌هاست، میزان موفقیت آنها در جذب و نگهداشت دانشجویان بین‌المللی از طریق تقویت شاخص‌های مورد نظر دانشجویان برای انتخاب چالش‌های دانشگاه‌های دانشجویان در کشور مقصد است. اهداف و انگیزه‌های آشکار و پنهان زیادی در تعیین دانشگاه محل تحصیل یک دانشجوی بین‌المللی نقش دارد (خورسندی طاسکوه و پناهی، ۱۳۹۵).

از این رو ضرورت توسعه دیپلماسی علمی و بهره‌مندی از مزایای اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و امنیتی فعالیت در سطح جهانی، از دهه‌های گذشته بین‌المللی کردن نهادهای آموزش عالی را به موضوع داغ مباحث فزاینده و مورد علاقه رهبران آموزش عالی و دانشگاه‌ها تبدیل کرده است که موجبات ایجاد دانشگاه‌های بین‌المللی و توسعه تحرک تحصیلی را بهبود بخشیده است. از سوی دیگر پدیده فرار مغزها به‌خصوص در چند ده ساله اخیر به صورت معضلی به ویژه برای کشورهای در حال توسعه درآمده و

اکنون به واسطه گسترش پدیده جهانی شدن، بیم آن داریم که به شکل نگران کننده تری کشورهای آسیب پذیر را تهدید کند. مهاجرت نیروی متخصص، سبب عقب ماندن در فرایند توسعه، تضعیف پایه های دانش، هدر رفت مخارج آموزش، نابودی سرمایه اجتماعی و انسانی و در نهایت کاهش رفاه اجتماعی می شود. در سال های اخیر رویکردهای مختلفی به مسئله فرار مغزها معطوف شده است که بیشتر بر مسائل اقتصادی و رفاه (مفتخری و همکاران، ۱۴۰۰)، روابط اجتماعی، ارزش های فردی و نگرش ها (Kvartiuk et al., 2020)، یادگیری و دانش افزایی (Mok & Han, 2016)، شایسته سالاری و حاکمیت قانون (احدی و همکاران، ۱۳۹۸)، دموکراسی (Hricak & Dauer, 2017) و برابری جنسیتی (Jaulin, 2010) اشاره داشته است.

۳. روش پژوهش

روش این پژوهش از نظر ماهیت توسعه ای، از نظر استراتژی آمیخته اکتشافی متوالی و از نظر شیوه انجام براساس سه مسیر فراترکیب، اکتشافی متوالی (به روش تحلیل مضمون) و پیمایش کمی است. ابتدا با روش فراترکیب علل مهاجرت و فرار مغزها با توجه به هویت قومی، مذهبی و جنسیتی شناسایی و سپس در بخش کیفی با طراحی مصاحبه عمیق با خبرگان الگوی تحرک تحصیلی برای کاهش اثرات هویت قومی، مذهبی و جنسیتی بر پدیده فرار مغزها مشخص شد. در بخش کمی با توجه به عوامل استخراج شده در بخش کیفی مصاحبه (تحلیل مضمون) و مرور نظام مند پیشینه پژوهشی (فرا ترکیب) یک الگو طراحی و اعتبارسنجی شد. جامعه آماری در مرحله اول پژوهش شامل تمام مقالات و مستندات علمی مرتبط با مهاجرت و فرار مغزها برای تعیین شاخص ها است. جامعه آماری در مرحله دوم نیز خبرگان دانشگاهی و مقامات و مسئولان بنیاد نخبگان، مرکز رصد نخبگان کشور و همچنین نمونه هایی از نخبگان آگاه به موضوع مهاجرت جهت شناسایی علل مهاجرت و فرار مغزها بر اساس متغیرهای هویت جنسیتی، قومی و مذهبی بودند که برای گردآوری اطلاعات از مصاحبه نیمه ساختار یافته استفاده شد. شیوه نمونه گیری در بخش کیفی از نوع هدفمند بود که گردآوری اطلاعات در مصاحبه با مشارکت کننده نهم به اشباع رسید و بعد از این صرفاً جهت اطمینان مصاحبه ها ادامه یافت. در نهایت جهت اعتبارسنجی، مدل طراحی شده در اختیار گروهی از مسئولان آگاه به موضوع، مدیران مربوطه و تعدادی از دانشجویان مهاجرت کرده قرار داده شد.

تأیید روایی و پایایی طبق نظر گوبا و لینکلن (۲۰۰۰) با چهار معیار اعتبار، انتقال‌پذیری، اطمینان‌پذیری و تأیید‌پذیری بررسی شد و جهت ارزیابی پایایی پروتکل مصاحبه، از روش درصد توافق بین دو کدگذار استفاده شده است. براساس این بررسی، ضریب پایایی برای پروتکل مصاحبه در این مطالعه، برابر با ۰/۸۳ درصد است که این مقدار از دیدگاه پژوهشگران مقدار مطلوبی است. ابزار بخش کمی پرسشنامه محقق ساخته مشتمل بر ۴۳ گویه در قالب ۸ عامل براساس بخش کیفی و ترکیب آن با پیشینه تجربی استخراج شد که برای تعیین اعتبار مدل مورد استفاده قرار گرفت.

۴. یافته‌های پژوهش

در این پژوهش ابتدا برای طراحی الگوی تحرک تحصیلی بر اساس نقش متغیرهای هویت جنسیتی، قومیتی و مذهبی دانشجویان ایرانی جهت کاهش پدیده مهاجرت و فرار مغزها کلیه مقالات مرتبط در بازه زمانی ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰ در پایگاه داده مقالات علمی داخلی بررسی شد. برای بررسی روایی فراترکیب تمام پژوهش‌های منتخب به کمک ۱۰ معیار ارزشیابی و مشاهده شد که ۱۹ کار پژوهشی ارزش بالاتر از ۳۱ داشتند. همچنین شیوه کدگذاری و طبقه‌بندی اطلاعات نیز چندین بار بررسی شد. براساس امتیازهای دریافت شده در نهایت ۱۹ مقاله برگزیده شد. بر اساس تحلیل‌های صورت گرفته، با کمک روش تحلیل محتوا روی ۱۹ مقاله نهایی انتخاب شده، در مجموع ۳۱ کد برای اثرگذاری عوامل هویت جنسیتی، قومیتی و مذهبی در دانشجویان ایرانی جهت پدیده مهاجرت و فرار مغزها در این پژوهش کشف و برجسب‌گذاری شدند که در ادامه جهت کاهش پدیده مهاجرت و فرار مغزها براساس این عوامل مصاحبه‌ای با خبرگان برای تدوین الگوی تحرک تحصیلی در خصوص کاهش اثرات هویت قومی، مذهبی و جنسیتی انجام شد.

سپس با رجوع به خبرگان دانشگاهی و مقامات و مسئولان بنیاد نخبگان، مرکز رصد نخبگان کشور و همچنین نمونه‌هایی از نخبگان آگاه به موضوع مهاجرت با روش نمونه‌گیری هدفمند و طرح مصاحبه نیمه‌ساختارمند، نظر آنان در مورد عوامل و مؤلفه‌های مرتبط با الگوی تحرک تحصیلی برای کاهش اثرات هویت قومی، مذهبی و جنسیتی بر پدیده فرار مغزها ثبت شد. باتوجه به نتایج مصاحبه ۴۸ مؤلفه در قالب ۸ عامل از عناصر الگوی تحرک تحصیلی براساس نقش متغیرهای هویت جنسیتی، قومیتی و مذهبی در دانشجویان ایرانی در جهت کاهش پدیده مهاجرت و فرار مغزها استخراج شد.

سپس روایی شاخص‌های استخراج شده با استفاده از روش خبره‌سنجی به سبک لاوش توسط ۱۱ نفر از متخصصان سنجیده شد. در نهایت براساس نتایج نمره ۵ مؤلفه کمتر از ۰/۶ محاسبه شد، لذا این مؤلفه‌ها حذف و در نهایت ۴۳ مؤلفه تأیید شد.

جدول ۱. شاخص‌ها و عوامل نهایی شناسایی شده

ردیف	ابعاد	عناصر الگوی تحرک تحصیلی براساس نقش متغیرهای هویت جنسیتی، قومیتی و مذهبی در دانشجویان ایرانی در جهت کاهش پدیده مهاجرت و فرارمغزها
۱	توسعه متوازن	افزایش بودجه مناطق محروم، توسعه حکمرانی خوب، توسعه همه‌جانبه
۲	توانمندسازی زنان	استفاده از زنان در مدیریت، توسعه امنیت اجتماعی، حمایت از حضور بیشتر زنان در بازار کار
۳	تقویت ملی‌گرایی	تقویت سرمایه اجتماعی، تقویت شبکه‌های دانشجویی، اشاعه ملی‌گرایی، توسعه فرهنگ اجتماعی، افزایش نشاط و امید در جامعه
۴	کنترل فساد و تبعیض	استقلال کمیته‌های استخدام، کنترل فساد و رانت، ارتقای شفافیت، به کارگیری همه نخبگان، کاهش تبعیض
۵	ارتقا تحرک بین‌المللی	تدوین استراتژی تحرک تحصیلی، تحرک دانشگاهی فراملی، پذیرش دانشجوی بین‌المللی، اعزام نیروی کار به خارج از کشور، افزایش ارتباط با دانشگاه‌های خارجی، افزایش فرصت‌های مطالعاتی خارجی برای نخبگان، تعامل صنعت و دانشگاه، حمایت و ارتباط با نخبگان خارج از کشور، شعب دانشگاهی بین‌المللی
۶	حاکمیت و ارتقا قانون	تغییر و تعدیل قوانین، تضمین حقوق مالکیت و مالکیت فکری، قوانین حمایت از دموکراسی، حاکمیت قانون
۷	تقلیل عوامل سیاسی	آزادی بیان، توسعه فضای باز سیاسی، توسعه عدالت آموزشی، ایجاد نظام شایسته‌سالار، بهره‌گیری از مدیران با دانش و صالح
۸	آموزش نخبگان	آموزش نخبگان، اعطای تسهیلات به نخبگان، ایجاد نهادهای نخبگان، حمایت از دستاوردها و اختراعات نخبگان

با توجه به نتایج سؤال اول ۴۳ شاخص در قالب ۸ عامل اصلی به عنوان عناصر الگوی تحرک تحصیلی بر اساس نقش متغیرهای هویت جنسیتی، قومیتی و مذهبی در

دانشجویان ایرانی در جهت کاهش پدیده مهاجرت و فرار مغزها شناسایی شد. سپس از شاخص‌های آلفای کرونباخ و پایایی ترکیبی جهت بررسی پایایی مدل استفاده شد. ضریب آلفای کرونباخ عاملی است که مقدار آن از ۰ تا ۱ متغیر است، مقدار آلفای کرونباخ بالاتر از ۰/۷ (Cronbach, 1951) نشانگر پایایی قابل قبول است. البته موس و همکاران (۱۹۹۸) در مورد متغیرهایی با تعداد سؤالات اندک مقدار ۰/۶ را به عنوان سرحد ضریب آلفای کرونباخ معرفی کرده‌اند (Moss et al., 1998).

جدول ۲. بررسی میزان آلفای کرونباخ

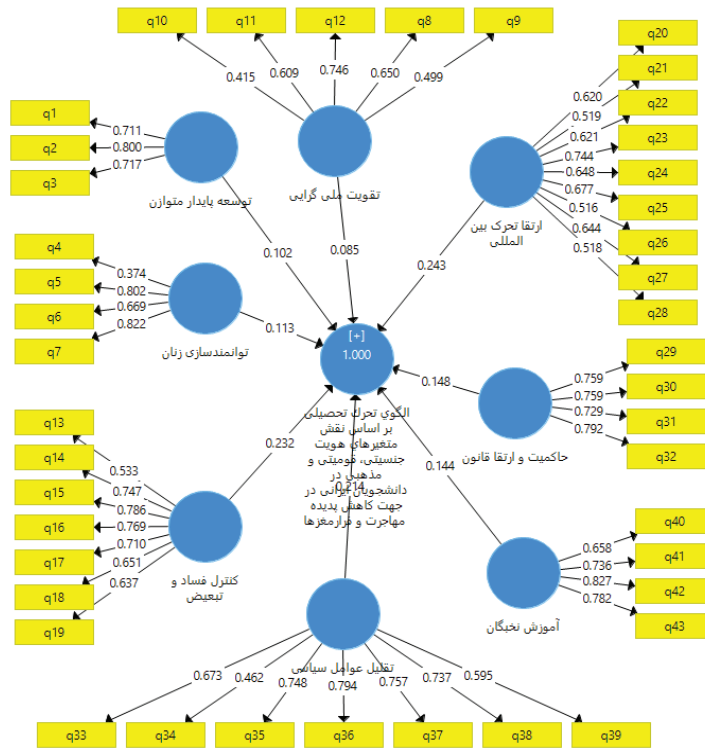
مقیاس / خرده مقیاس	پایایی ترکیبی CR	آلفای کرونباخ (>۰/۷)
الگوی کلی	۰/۹۳۶	۰/۸۸۶
توسعه متوازن	۰/۷۷۸	۰/۷۷۲
توانمندسازی زنان	۰/۸۱۲	۰/۷۷۴
تقویت ملی گرایی	۰/۷۳۷	۰/۷۳۸
کنترل فساد و تبعیض	۰/۷۶۸	۰/۷۶۶
ارتقا تحرک بین المللی	۰/۷۹۲	۰/۷۶۶
حاکمیت و ارتقا قانون	۰/۸۵۵	۰/۸۵۰
تقلیل عوامل سیاسی	۰/۷۸۸	۰/۷۷۷
آموزش نخبگان	۰/۸۷۸	۰/۸۷۲

در مدل به دست آمده همه مقادیر آلفای کرونباخ و CR (پایایی و پایایی ترکیبی) همه متغیرها و زیر مؤلفه‌های آنها بالاتر از ۰/۷) بود که نشانگر پایایی مورد تأیید و بالایی است. به منظور سنجش روایی از دو گروه آزمون‌های روایی همگرا و روایی واگرا استفاده شد. در مورد روایی سازه از روش مدل معادلات ساختاری^۱ و نرم‌افزار Smart PLS استفاده شد. روایی سازه به دو نوع روایی همگرا و روایی واگرا تقسیم می‌شود که برای روایی

همگرا از معیار AVE (میانگین واریانس استخراج شده)^۱ استفاده شد (Hulland, 1999). همچنین در قسمت روایی واگرا، میزان تفاوت بین شاخص‌های یک سازه با شاخص‌های سازه‌های دیگر در مدل مقایسه می‌شود که این کار از طریق مقایسه جذر AVE هر سازه با مقادیر ضرایب همبستگی بین سازه‌ها محاسبه می‌شود (DeVellis, 2003). در این پژوهش با توجه به نتایج جدول زیر روایی واگرایی مدل‌های اندازه‌گیری مورد تأیید است.

جدول ۳. بررسی روایی همگرا و واگرا به روش معادلات ساختاری

الگوی کلی	عوامل	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	AVE
۰/۸۲۹	الگوی کلی									۱
۰/۸۱۲	توسعه متوازن	۰/۸۰۸								۰/۶۶۸
۰/۷۵۴	توانمندسازی زنان	۰/۸۰۲	۰/۷۸۹							۰/۵۶۹
۰/۷۳۲	تقویت ملی‌گرایی	۰/۷۸۲	۰/۷۴۲	۰/۷۶۶						۰/۶۵۳
۰/۶۴۳	کنترل فساد و تبعیض	۰/۶۳۲	۰/۶۵۹	۰/۷۱۵	۰/۷۴۳					۰/۴۹۹
۰/۶۲۲	ارتقا تحرک بین‌المللی	۰/۵۴۱	۰/۶۳۳	۰/۶۲۸	۰/۶۵۵	۰/۶۳۸				۰/۶۰۲
۰/۵۲۹	حاکمیت و ارتقا قانون	۰/۵۱۱	۰/۵۹۸	۰/۵۴۶	۰/۶۳۹	۰/۵۷۴	۰/۶۲۲			۰/۵۸۷
۰/۴۶۹	تقلیل عوامل سیاسی	۰/۴۶۵	۰/۵۴۲	۰/۵۲۷	۰/۵۲۴	۰/۵۲۹	۰/۵۴۷	۰/۵۶۷		۰/۶۵۸
۰/۲۱۶	آموزش نخبگان	۰/۳۵۹	۰/۴۱۷	۰/۴۷۵	۰/۴۸۶	۰/۴۱۴	۰/۳۲۴	۰/۴۷۲	۰/۴۹۶	۰/۴۹۸

نمودار ۱. ضرایب مسیر استاندارد مدل تحقیق

با توجه به یافته‌های نمودار ۱ مقادیر ضرایب استاندارد برای همه زیر مؤلفه‌ها بالاتر از ۰/۴ است، لذا کلیه مقادیر دارای بارعاملی قابل قبول هستند.

جدول ۴. مقادیر مربوط به مدل اندازه گیری روابط مستقیم در مدل

روابط	ضریب استاندارد	آماره t	سطح معناداری	نتیجه
توسعه متوازن ← الگوی تحرک تحصیلی	۰/۱۰۲	۶/۵۷۶	۰/۰۱	تأیید
توانمندسازی زنان ← الگوی تحرک تحصیلی	۰/۱۱۳	۶/۹۳۳	۰/۰۱	تأیید
تقویت ملی گرایي ← الگوی تحرک تحصیلی	۰/۰۸۵	۳/۰۶۰	۰/۰۱	تأیید
کنترل فساد و تبعیض ← الگوی تحرک تحصیلی	۰/۲۳۲	۸/۹۳۳	۰/۰۱	تأیید
ارتقا تحرک بین المللی ← الگوی تحرک تحصیلی	۰/۲۴۳	۸/۵۷۹	۰/۰۱	تأیید
حاکمیت و ارتقا قانون ← الگوی تحرک تحصیلی	۰/۱۴۸	۶/۱۷۱	۰/۰۱	تأیید
تقلیل عوامل سیاسی ← الگوی تحرک تحصیلی	۰/۱۴۴	۵/۱۳۱	۰/۰۱	تأیید
آموزش نخبگان ← الگوی تحرک تحصیلی	۰/۲۱۴	۴/۵۸۷	۰/۰۱	تأیید

همان‌طور که در جدول ۴ سازه‌های مدل و عناصر آن، همگی دارای مقادیر قابل قبول t بودند ($t < 1/98$). به عبارت دیگر وجود مقادیر بالاتر از ۲ برای تمام ضرایب مسیر باقی مانده در مدل به جز متغیر قاطعیت نشان می‌دهد که همه سازه‌های مورد مطالعه به بهترین شکل با سؤالات سنجیده شده‌اند. لذا می‌توان نتایج حاصل از سؤالات هر سازه را معتبر و قابل تحلیل دانست، زیرا اولاً آنچه را که محقق در نظر داشته است دقیقاً سنجیده‌اند و ثانیاً برداشت ذهنی تمام پاسخگویان از آن یکی بوده است. بنابراین عناصر شناسایی شده تبیین‌کننده الگوی تحرک تحصیلی براساس نقش متغیرهای هویت جنسیتی، قومیتی و مذهبی در دانشجویان ایرانی در جهت کاهش پدیده مهاجرت و فرار مغزها هستند.

جدول ۵. شاخص‌های برازش

شاخص‌های برازندگی	شاخص برازش	مقدار	حداقل مقدار قابل قبول
نسبت مجذور کای دو به درجه آزادی	$\frac{\chi^2}{df}$	۰/۰۰۷	این معیار در یک برازش ایده‌آل برابر با یک خواهد بود
ریشه دوم برآورد میانگین واریانس خطای تقریب	RMSEA ¹	۰/۰۴۱	کمتر از ۰/۱
شاخص نیکویی برازش	GFI ²	۰/۹۴	۰/۹
ریشه میانگین مجذور باقیمانده	RMR	۰/۰۸۵	هرچقدر کوچکتر و نزدیک به صفر باشد، حاکی از برازش بهتر مدل است.
شاخص برازندگی تطبیقی	CFI	۰/۹۲	۰/۹
شاخص نکوئی برازش	GOF	۰/۴۵۲	در حال ایده‌آل بالاتر از ۰/۴ است

باتوجه به یافته‌ها مقدار برازش کلی یا معیار GOF برابر با ۰/۴۵۲ است که نشان از برازش کلی قوی مدل پژوهش دارد. همچنین باتوجه به اینکه همه معیارهای برازش از مطلوبیت برخوردارند لذا مدل از برازش نکویی برخوردار است.

1. Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA)
2. Goodness of Fit Index (GFI)

نتیجه‌گیری

مهاجرت نخبگان باعث هدر رفتن سرمایه‌های انسانی و کاهش تولید ملی می‌شود از سوی دیگر پتانسیل و انگیزه‌های رشد و توسعه نیز کاهش می‌یابد. از این رو از آنجایی که هویت قومی، مذهبی و جنسیتی از بارزترین علل مهاجرت نخبگان در ایران محسوب می‌شوند و ارائه مدلی برای کاهش مهاجرت آنان ضرورت دارد، در این راستا تحرک تحصیلی با ایجاد شرایطی در زمینه رشد و پیشرفت محیط آموزشی دانشگاه‌های داخلی و ایجاد زمینه برای حضور صنایع در دانشگاه می‌تواند برخی از انگیزه‌های مهاجرتی را کاهش دهد، اما می‌توان در قالب تحرک تحصیلی با ایجاد زمینه‌های عدالت‌محور و کاهش تبعیض قومی، مذهبی و جنسیتی (که ورود دانشجویان خارجی می‌تواند تسهیلگر این امر باشد) زمینه را برای کاهش تبعیض قومی، مذهبی و جنسیتی در دانشجویان ایرانی فراهم آورده و مهاجرت نخبگان را به حداقل رساند در این زمینه براساس یافته‌های این پژوهش عناصر الگوی تحرک تحصیلی براساس نقش متغیرهای هویت جنسیتی، قومیتی و مذهبی در دانشجویان ایرانی در جهت کاهش پدیده مهاجرت و فرارمغزها شامل ۸ عنصر اصلی (توسعه متوازن، توانمندسازی زنان، تقویت ملی‌گرایی، کنترل فساد و تبعیض، ارتقا تحرک بین‌المللی، حاکمیت و ارتقا قانون، تقلیل عوامل سیاسی و آموزش نخبگان) در قالب ۴۳ مقوله یا مؤلفه طراحی شد.

موضوع برون کوچی نخبگان و نیروهای متخصص از کشور به‌عنوان یک پدیده اجتماعی که محصول عوامل اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی جامعه ایران مطرح است بر فرآیندهای رشد و توسعه اقتصادی سیاسی و اجتماعی اثرات زیانباری بر جای گذشته است. نخبگان علمی و تحصیلکردگان جامعه دانشگاهی سرمایه‌های سرمایه‌آفرین و عامل حیاتی در فرایند توسعه جامعه محسوب می‌شوند. مهاجرت آنها از کشورهای کمتر توسعه یافته به کشورهای توسعه یافته برای نخبگان علمی به‌مثابه اصلی‌ترین رکن بنگاه‌های کشورهای مبدأ بسیار زیان‌آفرین است تولید دانش مانند دانشگاه‌ها و پژوهشگاه‌ها بیشترین نقش را در فرایند توسعه جوامع ایفا می‌کنند. لذا مهاجرت، تحصیلکردگان و متخصصان کشور را به سمت توسعه نیافتگی سوق می‌دهد و شکاف آن را با کشورهای توسعه یافته عمیق‌تر می‌کند. در این ارتباط بین‌المللی شدن و تخصصی شدن علم، دانشمندان را با فرصت‌ها و گاه حتی نیاز به تحرک بین‌المللی در طول حرفه خود روبه‌رو می‌کند. مشارکت تحصیلی در قالب تحرک دانشگاهی - تحصیلی به عنوان بخش مهمی از مجموعه

فعالیت‌های دانشگاهیان متمایز از تجاری‌سازی و تدریس، توجه را ایجاب می‌کند. از این رو این پژوهش با درک این پتانسیل الگوی تحرک تحصیلی براساس نقش متغیرهای هویت جنسیتی، قومیتی و مذهبی در دانشجویان ایرانی در جهت کاهش پدیده مهاجرت و فرار مغزها طراحی کرد که الگوی برگرفته از این پژوهش شامل ۸ عامل در قالب ۴۳ مؤلفه است که به‌عنوان چارچوبی در جهت توسعه زمینه‌های کاهش تبعیض‌های قومی، مذهبی و جنسیتی، تقویت ملی‌گرایی، رشد آموزش دانشگاهی، زمینه‌های تعامل صنعت و دانشگاه، پذیرش دانشجویان بین‌المللی و تعامل بین‌المللی دانشگاهی را فراهم می‌کند که در نهایت می‌تواند منجر به کاهش مهاجرت نخبگان با هویت‌های قومی، مذهبی و جنسیتی مختلف می‌شود.

نخبگان علمی و تحصیلکردگان جامعه، دانشگاهی سرمایه‌های سرمایه‌آفرین و عامل حیاتی در فرایند توسعه جامعه محسوب می‌شوند. مهاجرت آنها از کشورهای کمتر توسعه یافته به کشورهای توسعه یافته برای نخبگان علمی به مثابه اصلی‌ترین رکن بنگاه‌های کشورهای مبدأ بسیار زیان‌آفرین است. تولید دانش مانند دانشگاه‌ها و پژوهشگاه‌ها بیشترین نقش را در فرایند توسعه جوامع ایفا می‌کنند. از این رو بررسی میزان و سطح تمایل به برون‌کوچی تحصیلکردگان و نخبگان دانشگاهی جامعه ایرانی و چرایی برون‌کوچی تحصیلکردگان خاصه تلاش برای کاهش برون‌کوچی و مدیریت آن از مسائل حیاتی و اصلی جامعه امروز ایران است. نحوه جهت‌گیری سیاست دولت‌ها در خصوص مهاجرت، پرسشی است که پاسخ آن منوط به ارزش یا ضد ارزش پنداشتن پدیده مهاجرت است. نگاه به مهاجرت به عنوان تحرک عوامل تولید به منظور افزایش بهره‌وری، بر پایه تلقی مهاجرت به عنوان ارزشی مثبت است، این در حالی است که در برخی موارد مهاجرت به انگیزه ارتقای کیفیت زندگی، نوعی ناهنجاری اجتماعی است که تحدید و یا تشویق آن موجب دگرگونی ساختار اقتصادی و اجتماعی جوامع خواهد شد (حسینی و همکاران، ۱۴۰۱). توجه ویژه به مسائل قومی، مذهبی و جنسیتی قشر نخبگانی جوامع، گسترش روحیه نشاط و امید، همکاری بین بخشی جهت ارتقا سطح دانش، توجه به ارزش‌های دینی، اجتماعی و اخلاقی، قومیت‌ها، فرهنگ و زبان‌های مختلف ایرانی، توجه به نقاط آسیب‌خیز اجتماعی در مورد استعدادها و نخبگان، حذف ساختارهای موزی و ناکارآمد در حوزه پژوهش و تحقیق، توجه به ظرفیت مراکز آموزشی و دانشگاهی، تربیت نیروی متخصص و حفظ آنها، توسعه حضور زنان در مدیریت کلان

کشور، حمایت اجتماعی زنان، کاهش فشار روانی مسئولان محیط‌های دانشگاهی و کاری، تقویت ثبات سیاسی، کنترل فساد، تقویت حکمرانی خوب، استفاده از ظرفیت رسانه‌های همگانی به منظور بالا بردن فرهنگ ملی‌گرایی و توجه به ظرفیت نخبگانی جامعه با هر قومیت، مذهب و جنسیتی در قالب برنامه تحرک تحصیلی می‌تواند راهکار مؤثری در جهت کاهش مهاجرت نخبگان ایرانی باشد.

در نهایت اینکه با توجه به نتایج سؤال پژوهش به مسئولان ذی‌ربط پیشنهاد می‌شود که با الگوگیری از چارچوب ارائه شده در این پژوهش زمینه را برای ایجاد یک نظام شفاف، عادلانه و کارا در بهبود زمینه استفاده از توانایی‌ها و پتانسیل‌های نخبگان بر اساس اصل شایسته‌سالاری را اتخاذ کنند. همچنین با توجه به عوامل و عناصر الگوی تحرک تحصیلی براساس نقش متغیرهای هویت جنسیتی، قومیتی و مذهبی در دانشجویان ایرانی در جهت کاهش پدیده مهاجرت و فرارمغزها پیشنهاد می‌شود که مدیران این سازمان با استفاده از این عناصر و باتوجه به تأثیر و شرایط بهره‌گیری از هر کدام یک از ابعاد و عناصر در جهت جلوگیری از فرار مغزها بهره‌گرفته شود.

منابع

۱. احدی، حدیث، نادمی، یونس و خوچینانی، رامین. (۱۳۹۸). رانت نفت و فرار مغزها در کشورهای صادرکننده نفت عضو اوپک. پژوهشنامه اقتصاد انرژی ایران، ۸(۳۰)، ۲۱-۱. <https://doi.org/10.22054/jiee.2019.10485>
۲. اصغری، فیروزه. (۱۴۰۰). برنامه تحرک بین‌المللی دانشجو و اکاوی چالش‌های دانشجویان بین‌المللی در ایران. آموزش عالی ایران، ۱۳(۲)، ۳۰-۱. <http://ihej.ir/article-1-1651-fa.html>
۳. حسینی، محمدرضا، اسمعیلی، معصومه و کاظمیان، سمیه. (۱۴۰۱). نقش گفتمان‌های حاکم در محیط خانوادگی و تحصیلی بر تمایل مهاجرت به خارج از کشور. مشاوره و روان‌درمانی خانواده، ۱۲(۱)، ۲۲۲-۱۹۳. <https://doi.org/10.22034/fcp.2022.62724>
۴. حیدری سورش‌جانی، رسول و فلاحتی، فرشاد. (۱۴۰۰). شناسایی عوامل مؤثر بر مهاجرت نخبگان با تأکید بر محیط کالبدی کشورهای مقصد (مورد مطالعه: دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه کاشان). مطالعات اندازه‌گیری و ارزشیابی آموزشی، ۱۱(۳۵)، ۱۶۰-۱۳۲. [doi: 10.22034/emes.2021.249176](https://doi.org/10.22034/emes.2021.249176)
۵. حیدری، حسن، داودی، نرمین و طالبی، فرزانه. (۱۳۹۵). آثار کلان اقتصادی و بخشی مهاجرت نیروی کار متخصص و غیر متخصص در کشور ایران. پژوهش و برنامه ریزی در آموزش عالی، ۲۲(۴)، ۴۲-۲۵. https://journal.irphe.ac.ir/article_702909.html
۶. خزائی، طاهره. (۱۳۹۹). ناهمگونی‌های ناهمگرا در مهاجرت ایرانی؛ دیاسپورا و محدودیت‌های معنایی و نظری (مورد مطالعه: ایرانی‌های مقیم فرانسه). علوم اجتماعی، ۲۷(۸۸)، ۱۰۸-۷۰. <https://doi.org/10.22054/qjss.2020.48805.2187>
۷. خواجه نوری، بیژن و شریفی، علی. (۱۴۰۱). مروری بر زمینه‌ها، انواع و پیامدهای مهاجرت بین‌المللی زنان. زن و جامعه، ۱۳(۴۹)، ۷۴-۵۳. <https://doi.org/10.30495/jzv.2022.22856.3019>
۸. خورسندی طاسکوه، علی و پناهی، مریم. (۱۳۹۵). تحلیل انتقادی نظام‌های رتبه‌بندی بین‌المللی دانشگاه‌ها؛ پیشنهاد سیاستی برای آموزش عالی ایران. آموزش عالی ایران، ۸(۳)، ۱۳۶-۱۱۱. <http://ihej.ir/article-1-913-fa.html>
۹. رضوی الهاشم، بهراد. (۱۳۹۴). طراحی الگوی دوسویه مهاجرت نخبگان علمی (ضرورت پیشرفت در جاده ای دوطرفه). مدیریت فرهنگی، ۹(۳۰)، ۴۳-۳۳. <https://www.sid.ir/paper/199611/fa>
۱۰. شاه‌آبادی، ابوالفضل و صالحی، مرضیه. (۱۳۹۶). تأثیر بهبود مدیریت فراوانی منابع طبیعی از کانال حکمرانی بر مهاجرت نخبگان. پژوهشنامه بازرگانی، ۲۱(۸۳)، ۱۳۴-۱۰۳. <https://dor.isc.ac/dor/2.1001.1.17350794.1396.21.83.4.0>
۱۱. شکاری، عباس و قاسمی، المیرا. (۱۳۹۵). چالش‌های آموزشی مهاجرت نخبگان کشورهای در حال توسعه در عصر جهانی شدن. همایش ملی انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران (فلسفه تعلیم و تربیت و قلمرو علوم اجتماعی و انسانی). <https://sid.ir/paper/850832/fa>
۱۲. کشاورز بیضایی، محمد و قدیمی قیداری، عباس. (۱۳۹۶). زمینه‌ها و پیامدهای مهاجرت نخبگان ایالت فارس نمونه پژوهی: خاندان هاشمیه شیراز (۱۲۰۷ تا ۱۲۴۵ق/ ۱۷۹۲ تا ۱۸۲۹م). پژوهش‌های تاریخی، ۹(۳). <https://civilica.com/doc/1323878>
۱۳. مفتخری، علی، جعفری، محمد، ابونوری، اسمعیل و نادمی، یونس. (۱۴۰۰). بررسی اثرات نابرابری جنسیتی بر فرار مغزها در کشورهای در حال توسعه. اقتصاد مقداری. <https://doi.org/10.22055/jqe.2021.37203.2362>
۱۴. مفتخری، علی، جعفری، محمد، ابونوری، اسمعیل و نادمی، یونس. (۱۴۰۰). تأثیر متغیرهای مؤثر بر حکمرانی بر فرار مغزها در کشورهای در حال توسعه. اقتصاد باثبات، ۲(۳)، ۶۰-۸۵. <https://doi.org/10.22055/jqe.2021.37203.2362>

doi.org/10.22111/sedj.2021.40393.1149

۱۵. مهدی، رضا و بارانی، سپیده. (۱۳۹۹). جایگاه تحرک علمی فرامرزی و بین المللی در دانشگاه های منتخب ایران. *آموزش عالی ایران*، ۱۲(۴)، ۲۲-۱. <http://ihej.ir/article-1-1583-fa.html>.
۱۶. موسوی راد، سیدحامد و قدسیان، حسین. (۱۳۹۴). تحلیل مهاجرت نخبگان و تاثیر سیاست های بازدارنده با استفاده از پویایی های سیستم. *پژوهش های مدیریت راهبردی*، ۲۱(۵۹)، ۳۷-۶۳. <https://www.sid.ir/paper/497104/fa>.
۱۷. ولیقلی زاده، علی. (۱۳۹۸). تبیین نقش آفرینی جغرافیایی-سیاسی مهاجرت در ایران. *جغرافیا و توسعه*، ۱۷(۵۶)، ۱۸۰-۱۵۹. <https://doi.org/10.22111/gdij.2019.4901>.
18. Branná, S. (2006). (Causes and impact of brain drain in Africa. *Palacky University, Czech Republic*.
19. Cronbach, L. J. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. *psychometrika*, 16(3), 297-334. <https://doi.org/10.1007/BF02310555>.
20. DeVellis, R. F. (2003). *(Scale Development :Theory and Applications*. 2nd ed., Sage, Thousand Oaks, CA.
21. Dufoux, S. (2008). *Diasporas*. Univ of California Press.
22. Hendrickson, R. M., Lane, J. E., Harris, J. T., & Dorman, R. H. (2013). *Academic Leadership and Governance of Higher Education*. USA, Stylus Publishing.
23. Hricak, H., & Dauer, L. T. (2017). Radiation Brain Drain? The Impact of Demographic Change on US Radiation Protection. *Health physics*, 112(2), 126-130.
24. Hulland, J. (1999). Use of partial least squares (PLS) in strategic management research: A review of four recent studies. *Strategic management journal*, 20(2), 195-204. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-0266\(199902\)20:2%3C195::AID-SMJ13%3E3.0.CO;2-7](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199902)20:2%3C195::AID-SMJ13%3E3.0.CO;2-7).
25. Jaulin, T. (2010). (The impact of EU migration policy in the southern and eastern Mediterranean. *International Institute for Democracy and Electoral Assistance) International IDEA, (Stockholm*. <https://hdl.handle.net/1814/40122>.
26. Jenkins, W. (2020). (Migration, Historical Geographies of. *International Encyclopedia of Human Geography*, 111-117.
27. Jons, H & ,Cranston, S. (2020). (Brain Drain. *International Encyclopedia of Human Geography*, 385-389. <https://repository.lboro.ac.uk/>.
28. Junor, S & ,Usher, A. (2008). (Student Mobility & Credit Transfer :A National and Global Survey. *Educational Policy Institute) NJI*. (<https://eric.ed.gov/?id=ED529950>)
29. Kunwar, L. S. (2020). (International Migration Level and Trends. *Patan Pragma*, 7(1), 91-100.
30. Kvartiuk, V., Petrick, M., Bavorova, M., Bednařiková, Z., & Ponkina, E. (2020). A brain drain in Russian agriculture? Migration sentiments among skilled Russian rural youth. *Europe-Asia Studies*, 72(8), 1352-1377. <https://doi.org/10.1080/09668136.2020.1730305>.
31. Li, J & ,Li, J. (2018). (Trends and Implications of International Student Mobility. *Conceptualizing Soft Power of Higher Education :Globalization and Universities in China and the World*, 189-210. https://doi.org/10.1007/978-981-13-0641-9_11.
32. Martin, S. F. (2004). (Consultative meeting on migration and mobility and how this movement affects women :report of the consultative meeting, Malmö Sweden, 2 to 4 December 2003 Report of the consultative meeting on migration and mobility and how this movement affects women.
33. Martínez-Roget, F & ,Rodríguez, X. A. (2021). (Academic tourism :Conceptual and theoretical issues. *Academic tourism :Perspectives on international mobility in Europe*, 7-20. https://doi.org/10.1007/978-3-030-57288-4_2.
34. Mok, K. H & ,Han, X. (2016). (From 'brain drain' to 'brain bridging' : 'Transnational higher education development and graduate employment in China. *Journal of Higher Education*

- Policy and Management*, 38(3), 369-389. <https://doi.org/10.1080/1360080X.2016.1174409>.
35. Moss ,S ,Prosser ,H ,Costello ,H ,Simpson ,N ,Patel ,P ,Rowe ,S & ... ,Hatton ,C) .1998.(Reliability and validity of the PAS-ADD Checklist for detecting psychiatric disorders in adults with intellectual disability .*Journal of intellectual disability research*, 42(2), 173-183. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2788.1998.00116.x> .
36. Okoye ,D) .2016 .(Can brain drain be good for human capital growth ?Evidence from cross-country skill premiums and education costs .*Economic Analysis and Policy*, 49, 74-99. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2015.12.002> .
37. Pieńkowski ,J) .2020 .(The impact of labour migration on the Ukrainian economy .*European Economy-Discussion Papers*, (123). <https://ideas.repec.org/p/euf/dispa/123.html> .
38. Wen ,W ,Hu ,D & ,Hao ,J) .2018 .(International students ‘experiences in China :Does the planned reverse mobility work .?*International Journal of Educational Development*, 61, 204-212. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2017.03.004>.